

ADRESÁT V SLOHOVĚDĚ IGNÁCE JANA HANUŠE

Alena Macurová

Kořeny moderního českého myšlení o stylu a textu se obvykle kladou do 20. a 30. let 20. století a spojují se s pražskou funkční stylistikou. První soustavnější novodobé pojednání o stylu, poměrně stručné a do jisté míry převzaté odjinud (*Slovesnost aneb Sbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu*), vzniklo zhruba o sto let dřív (1820).

Nástin sloho-vědy čili stylistiky, který nakreslil co kritiku a theorii Ignác Jan Hanuš, stojí mezi spisem Jungmannovým a pracemi z okruhu Pražského lingvistického kroužku nejen dobou svého vzniku¹ a vydání (1864). Stojí mezi nimi i v řadě jiných ohledů. Jmenovat budu alespoň tři:

1. Na rozdíl od *Slovesnosti*² se zde mluvení, psaní, naslouchání a čtení v češtině pokládá za samozřejmost, plná existence českého jazyka a jeho projevů už není jen do budoucna vytčeným ideálem. Ve hře není pouhé „přivýkání“ češtině (jako u Jugmanna), zvládnutí češtiny se klade jako samozřejmý předpoklad projevení sebe sama a dorozumění se s jinými. Logicky pak nejde v první

1 V *Předmluvě* Hanuš spojuje vznik *Nástinu* se svým nuceným odchodem z místa univerzitního profesora (profesury zbaven pro hegelianství v r. 1852) a uvádí, že *po první osnovu k slohovědě položil už v r. 1853, vida, jak mnozí vědu tu téměř až k nauce o shotočování písemností snižují*. I z tohoto úhlu pohledu je třeba nahlížet poměr preskriptivních a deskriptivních (problémových) partií *Nástinu*.

2 Srov. formulaci smyslu a cíle *Slovesnosti*, která *ten oučel má, aby /.../ komu libo, o české slovesnosti český mysliti a mluviti přivýkal*. (*Slovesnost*, s. IV)

řadě o to, „že v češtině“, ale spíše o to „v jaké češtině“, nejde už o to, „že – vůbec – česky“, ale spíše o to, „za jakých okolností a jak“. *Stylistovi*, píše Hanuš, je nutno mít *řeč národní úplně ve své moci, a to netoliko grammatikálně, než i v upotřebenosti. Tot' se stane, bude-li stylistu mysliti v řeči národní.* (Nástin, s. 143; zde i dále zdůraznil Hanuš)

2. Více než o sloh sám a jeho „*tvary*“³ jde v *Nástinu* především o sloho-vědu (sloho-zpyt či stylistiku), o konstituování samostatné vědní disciplíny, „*střední vědy*“ stojící *mezi mluvnici a dušeslovím i logikou.* (Nástin, s. VI) A ještě:

3. Navzdory tomu, že Hanuš pokládá za potřebné *by každá věda ze svých vlastních úsečných hranic se těšila* (Nástin, s. VI), do jeho výkladů o slohovědě prolíná⁴ i „*dušesloví*“ i „*myslověda*“ a jeho výklady jsou – řečeno jazykem současnosti – skutečně multidisciplinární.⁵ Ne náhodou a nikoli jen proklamativně Hanuš zdůrazňuje *dvě*, a to hlavní stránky slohozpytu: jednu *mluvo-zpytnou, druhou dušezpytnou a logickou* (Nástin, s. 30). Tomu pak odpovídá i členění spisu: po *Úvodu v slohovědu* (Nástin, s. 1–30) stojí kapitoly (citují podle obsahu, v textu jsou jejich tituly mírně obměněné): *A. První část: Stylistika co do mluvo-zpytu, B. Druhá část slohovědy, a to část psychologická, C. Třetí část slohovědy či nauka, v jaké druhy rozpadává sloh všeobecný.* (Nástin, s. 31–122, 123–150, 151–181)

Úvodní výklady odvíjí Hanuš od prostředků, *kterými by se vědomí sdílelo*, neboť *k živobytí pospolitému, k působení vzájemnému ve světě veskrz nutno, by jakýsi most se stavěl, po němž by city, představy a myšlenky jedné osoby jako přecházely v osobu druhou.* Tyto prostředky dělí na *výrazy přirozené /.../ působice obor všeho posunutí a tváření se, jichž věda je fysiognomie, a na znamení umělá, znamenka, větším dílem jen libovolné vnější znaky, s kterými úmyslně, a jistým způsobem i uměle, spojujeme jakousi vzpomínku.* (Nástin, s. 3) Pojednává o vztahu myšlení a mluvení (*mysliti se může i bez mluvení*, Nástin, s. 9), o *řeči zvířat, která padá vždy více do oboru výše dotčených výrazů či zjevův přirozených, nikoli do oboru článkovaných (artikulovaných) znaků řeči naší.* (Nástin, s. 9) Zmiňuje se o významu: *smysl či význam neleží /.../ nikdy ve slově samém, význam tvoří se vzpomínkou a leží tudíž jen v hlavě myslícího, jsa jeho*

3 S rozdělováním na prostomluvu, mluvu básnickou a mluvu řečnickou, např. u Jungmanna, ostatně Hanuš polemizuje, srov. Nástin, s. 151.

4 Ne nezáměrně, srov. členění celku *Nástinu* i explicitní výroky typu */.../ nyní .../ nastává téprva válka mezi mluvnici a slohovědou o zboží obom patříčné.* (Nástin, s. VI)

5 O tom, do jaké míry *Nástin* rozvíjí utváření českého pojmosloví, české terminologie a české vědy ve směru, k němuž v „*Kroku*“ nakročili Jugmann, Presl a Purkyně, se jistě není třeba podrobněji zmiňovat. Terminologie samého *Nástinu* je z tohoto hlediska pozoruhodná: vedle sebe (jako synonyma?) stojí např. *mluvověda, mluvo-zpyt, glottika a linguistika; myslověda a logika; sloho-věda, slohověda, slohozpyt a stylistika; dušezpyt, duševěda, dušesloví* – a v této souvislosti též (jen jako adjektivum) *psychologický*.

smyslem; neboť ve slově neleží v skutku ničehož více, než důraznost hlasitá na sluch. (Nástin, s. 12) Poměrně podrobně autor probírá druhy písma, také to, jak se při psaní kladou písménka (Nástin, s. 19) nebo *Jakýmže způsobem jsme duševně a tělesně činní, čítáme-li neb píšeme-li.* (Nástin, s. 17)

Tím, do jaké míry se v *Nástinu* črtají otázky moderní sémiotiky (a zoo-sémiotiky), teorie komunikace, psycholingvistiky, sémantiky nebo lingvistiky (např. pokud jde o jazykové univerzálie),⁶ je Hanušovo dílo až překvapivě dnešní.

Překvapivě dnešní je ale *Nástin* ještě v jednom ohledu, totiž v tom, do jaké míry zohledňuje – ve výkladech různého zaměření – adresáta, čtenáře nebo posluchače, do jaké míry má na zřeteli recepci textu a jeho (kýžený) komunikační účinek.

V tom je přístup *Nástinu* zcela jiný než výklady *Slovesnosti*. Tam se, v souvislosti s definicí slohu, zmiňuje jednak „*příhodnost*“ k věci, jednak k zámeru autora, podoba vyjádření se odvozuje od schopnosti a hotovosti spisovatele o látce pojednat, popř. ji zformovat (podrobně o tom srov. Hausenblas 1975, s. 83–84). Zřetel k individuálním slohotvorným faktorům – a k produkci textu – je samozřejmě důležitý i pro Hanuše; individuální se přitom vyděluje z obecněji platného, všeobecného, z norem, jež uživatelé daného jazyka sdílejí: *Myslí a mluví jedenkaždý člověk ovšem svým způsobem, než jsou i všem společné způsoby či všeobecná pravidla, dle kterých se vykonává i myšlení i mluvení /.../.* (Nástin, s. 1) Kromě toho se ale – i když ne ve stejné míře – věnuje pozornost i procesům recepce.

Akcent na procesy recepce (zvl. respekt k adresátovi, důraz na nutnost předjímat jeho individualitu) souvisí organicky s Hanušovou představou „mostu“, jenž prostředkuje mezi dvěma stranami (jedním a druhým lidským vědomím), a promítá se už do úvodních úvah o slohozpytu: V Hanušově pojetí se slohozpyt zaměřuje mimo jiné také na *obzvláštní pravidla, dle kterýchž se člověk vzdělaný řídívá, jestliže v případnostech jednotlivých či skutečných hodlá vyjádřiti to mluvou, co myslí jeho hýbe. Jiný je t. sloh mluvy naší, mluvíme-li k nedospělým, a jiný, vypravujeme-li něco dospělým /.../.* (Nástin, s. 2) Nejen ovšem to: autor uvažuje také o případech, kdy úspěšnosti budování onoho mostu mezi dvěma lidmi, úspěšnosti komunikace, stávají v cestě různé překážky. Zmiňuje alespoň některé, např. že */.../ mluvíci nemůže vždy s jistotou předpokládati, že jsou v posluchači znaky slyšitelné již spojeny s významy duševními k nim patřičnými.* Do hry tu tedy vstupuje, byť artikulované jen náznakem,

6 Srov. v kap. *Sloh slepý a sloh uvědomělý; neboť jaký by to byl člověk, jenž by ani sebe nerozeznával od jiných, a jiné lidi ode přírody, jsa předce v nejužších s nimi poměrech: rozeznávání však „já“ svého od „ty“ a „on“ a „ono“, je již filosofie, ač neuvědomělá.* (Nástin, s. 29)

to, co se dnes označuje termíny jako zkušenostní komplex, objem vědomí, background, předpokladová báze. Na úspěšnosti komunikace, na porozumění, je pracovat oběma stranám: ten *komuž na slohu svém záleží, o dojemnou slyšitelnost výrazů musí se t. postarati sám, aby v nich jím samým pravda vnitřka svého naznačená ležela*. Ten, kdo chce vyrozuměti mluvícímu, se musí *předně postarati /.../ o dojemnost /.../ pouhých znaků*. (Nástin, s. 13)

Takových a podobných kalkulací se vztahem autor – adresát, s adresátem samým, s jeho komunikačními předpoklady a s jeho zkušenostním komplexem je v *Nástinu* nepočítaně.

Bezprostředně se problematika adresáta tematizuje v psychologické části *Nástinu* (v úvahách o „výbornosti“ slohu) a v části věnované druhům všeobecného slohu.

V rámci výkladů o *výbornosti* slohu pojednává jedna z kapitol přímo *O výbornosti slohu co do poměru k jeho posluchači a čtenáři*. (Nástin, s. 147–150) V jejím úvodu píše Hanuš o připravenosti adresáta k recepci, slohy rozlišuje na ty, v nichž je na místě adresáta zohlednit, resp. předejmut, a ty, v nichž to nutné není: *Cílem veškerého slohu je vzbuditi v posluchači nebo čtenáři tytéž představy, jež tanou nám na mysli, když mluvíme nebo píšeme. Toť závisí konečně na uspůsobivosti mysle toho, komu co vypravujeme. Jsouť duše tupé, jsouť i dovtipné: jsouť pozorlivé i roztržité. Dle těch a takových okolností má, ba musí se někdy i sloh řídit. Jestliť sloh v tom ohledu dvojí: sloh všeobecný a osobitý. Při všeobecném slohu nehledíme na osoby, hledíce toliko, bychom představy své co nejlépe uspořádali podlé tak zvaných předmětů, a slova pak podlé svých představ.*⁷ *Takového slohu je zapotřebí při zástojech čistě vědeckých, anebo když ani neznáme, kdo bude slov našich posluchačem neb čtenářem. V ostatních pádech je radno, přituliti se přirozeně slohem k osobě.* (Nástin, s. 147) „*Přitulení se*“ k osobě adresáta se pak včleňuje do úvah o komunikačních účincích – a předpokladech efektivní komunikace. Ne náhodou (jde o psychologickou část slohovědy) přitom vstupuje do autorova zorného úhlu i adresátův stav vědomí: *Než ať je sloh již ústní nebo písemní, vždy je jím nutno, řady představ, právě v mysli posluchače panující, přerušiti a působiti k tomu, aby se nové řady zapřádaly.* (Nástin, s. 148) Ne náhodou se poměrně podrobně probírá také adresátova motivace: je žádoucí, aby ony „*nové řady*“ byly *zajímavé neb interesantní* (zájmy se přitom chápou jako *poměry užitečných věcí k osobám*, zajímavost pak *sama v sobě zakládá se vůbec na touze po dokonání nějaké řady představ započatých*). *Nejvíce zajímají započaté a nedokonané řady představ, a to hlavně proto, že každý organismus sám sebou rád se doceluje.* Zájmy

se ovšem liší od adresáta k adresátovi: *nedokonané, zacelení však schopné, ba touživé představy mohou /.../ býti buď* představy všem lidem společné, myslé všech lidí se týkající k. př. představy o zachování zdraví, buď představy jen jistým třídám, ba jistým jen osobám důležité. Co zajímá jednoho, nezajímá vždy i druhého. (Nástin, s. 148) Se zřetelem k individualitám subjektů komunikace se relativizuje také výčet prostředků, jež mají vzbuzovat „*pozorlivost*“, především svou zajímavostí. Nelze /.../ vypočísti všech, již pro nepřehlednatelnost poměrů osobních, píše Hanuš. Do přehledu některých z nich pak zahrnuje většinou prostředky tradiční (např. opakování, hyperbolu, paradox apod.). Zajímavé je, že mezi „*stroje či figury*“, jež působí na pozornost čtenářovu, zmiňuje Hanuš také *krátkost neobyčejnou*, která naznačujíc nejpodstatnější toliko části, *ponechávajíc* (má být zřejmě „ponechává“, A. M.) *doplňování domyslu čtenářovu*. (Nástin, s. 148) I tady je patrné, že s adresátem (jeho inferencemi) se počítá ve značné míře.

Na komunikační efekt a také na porozumění myslí Hanuš i v kapitole o družích slohu.⁸ S obměnami opakuje výklad o „*účelu*“, „*účelním vlivu*“ slohu (*vzkřísiti v posluchači podobné myšlenky, jaké nám mluvícím neb píšícím tanuly právě na mysl*, Nástin, s. 151) – a opět zmiňuje „*dvě strany*“, mezi nimiž sloh působí; za *všeobecnou vlastnost slohu* přitom pokládá „*srozumitelnost*“, protože *Neměla-li by řeč naše ani nejmenšího účelního vlivu na posluchače co do obsahu nebo formy představ jeho, byla by zajisté veskrz marná a nepotřebná*. (Nástin, s. 151)

Podrobněji se adresátům věnují – a je to logické – výklady o slohu řečnickém a slohu listovním. (Nástin, s. 173–176, 166–167)

Výklady o slohu řečnickém jsou dílem preskriptivní,⁹ dílem problémové: hledají podstatu tohoto „*tvaru slohu*“ a jeho odlišnosti od tvarů jiných. Podstatu slohu řečnického a úlohu řečníka vidí autor právě v zaměření na adresáta: *Přesvědčením přemluvití posluchače /.../*. (Nástin, s. 174) Výbornost slohu řečnického spočívá pak nejen 1. v *přiměřenosti k věci samé*, tedy v „*pravdě vnitřní*“, ale také 2. v *přiměřenosti řeči k osobám osloveným, neboť povstání pohnutek je vždy něco úsobního*. Nesvědčí t. každý řečník každému, jakož nesvědčí každý důvod řečnický každé příležitosti: *obratnost a chytrost řečníkova*

8 Stranou zde nechávám pozoruhodná „*dělidla (fundamenta divisionis)*“ slohu všeobecného: vedle dělení podle obsahu (např. na sloh vypravující, poučující atd.) a podle užitých prostředků (sloh ústní vs. sloh písemný, sloh přímý atd.) zde figuruje, jako druhé v řadě, také kritérium „*odůvodněn*“ – rozlišuje se sloh „*stanovný*“ (řikadla, obřadní písně, modlitby, právníké úpisy aj.) a sloh založený na základě rozumovém, který se dělí na sloh „*přezvědčný či zkušební (empirický)*“ a sloh „*dovzvědný (rationální)*“. (Nástin, s. 154–156)

9 Např. když se uvádí, že se nemá přehánět množstvím uváděných důvodů, že důvody se mají spíše „*vážiti, než počítati*“ apod. Hanuš si je přitom dobře vědom toho, že *Ze všech těchto požadavků viděti však, že se týkají jen nejpovrchnější kostry řeči a nikoli živého jádra jejího*. (Nástin, s. 175)

slavivá značnějších vítězství, nežli je slavi přímá pravda, aspoň u většiny lidstva. (Nástin, s. 174)

Ani v kapitole *O slohu listovním*. (Nástin, s. 166–167) se pouze netřídí a nepředepisuje, i tady autor váží problémy a promýšlí, popř. navrhuje jejich řešení. Od širokého pojetí listu (*Každá kniha, jež se rozposílá světem, je jako otevřený list k čtenářům větším dílem nám neznámým*) směřuje autor k rozlišení dopisu a listu. Kritériem rozlišení je povaha jejich adresáta: *Účel pravého listu je, by byl obsah jeho čten od jedné toliko osoby nebo ode spolku či jednoty nějaké*. Vskutku „listovní“ je pak tedy to, co je *soukromě jediné osobě podané*. *Pravých listův vlastnost leží tudíž v tom, aby ne toliko věc, než, a to obzvláště, osobnost jakási (osobní záležitost) byla pohnutkou psaní*. Přímo ke konceptu adresáta odkazuje i Hanušovo dělení listů podle vztahu mezi osobami, jednak *vyššími a nižšími*, jednak *stejně či aspoň podobně oprávněnými*; posledně zmíněné listy se ještě rozlišují na listy vážné a listy důvěrné.¹⁰

Listy vážné zahrnují listy zdvořilostní, blahopřejné a těšící. Povahu jejich krátkých charakteristik může ilustrovat alespoň jedna z nich: *Jevit' tací listové blaho přející opět buď radost svou a soucit s blahem přítomným osoby, již píšeme, buď přání své, by se i budoucně se štěstím neminula (wunsch). Jsouť tato přání pozůstatky z blahých starých věkův, v nichž se věřovalo v moc téměř zázračnou slov lidských vážně pronesených /.../ dobra /.../ na někoho slovy metajících*.

Povaha listů důvěrných se od povahy listů vážných liší na základě rozdílnosti jejich účelu: *Účelem důvěrných listův bývá, osobu nám milou i ve vzdálenosti nám tak blízkou zachovati, jak to byla, když pospolu s námi ještě žila. Tito listové mají tudíž nahrazovati i spolužití i spoluhlčení důvěrné, vázání nejsouce jinak nikterak jinými, leč osobními ohledy. Jsouť i tehdyž dobré, když toho byli dovedli, neodeziti nám osobu vzdálenou, ačkoliv na ni trvale působí dojmy jiné, než na nás*. Ve věci předjímání adresáta soukromého listu je ale Hanuš skeptičtější než jinde: *Požadavka však všeobecná, abychom píšíce si zřetelně představovali toho, komu píšeme, stává se obyčejně tím nemožná, jelikož nikdy nevíme, v jakém rozpoložení i tělesném i duševném dostihne náš list osloveného, jak tedy vyrozumí slovům našim a vůbec, jakýs as dojen naň uspůsobí list náš; neb to vše jsou věci nezávislé na našem smýšlení a chtění toliko*. (Nástin, s. 167) I jistá skepse v této věci ale svědčí o hloubce, do níž Hanuš otázky adresáta promýšlel.

10 Ve výčtu prostředků uváděných jako vhodné pro různé typy listů figurují nejen prostředky jazykové (např. oslovení, úvodní a závěrečné partie), ale např. i větší formát pěknějšího papíru nebo slavnější obálka listu.

Snad i stručný přehled jednoho okruhu otázek¹¹ ukázal, v čem je Hanušův *Nástin* pro naše myšlení o stylu a textu zvláště podstatný:¹² tematizoval nové problémy, položil nové otázky, se zaujetím je řešil. Není dost dobře možné odhadnout, do jaké míry byli čeští čtenáři na *Nástin* skutečně připraveni, zda byla půda pro skutečnou slohovědu, ne pouze preskriptivní příručku, dost vzdělaná. Ať tak či onak, tím, že Hanuš svým *Nástinem* českému čtenáři problematiku slohovědy poodkryl, připravil domácí prostředí na své následníky. Doložil také, že česká věda o slohu se nachází ve fázi, kdy už zdaleka ne pouze přejímá odjinud, ale kdy se provozuje (srov. k tomu Pešková 1975) – a čerpá přitom ze zdrojů domácího, českého prostředí.

PRAMENY

HANUŠ, Ignác Jan

1864 *Nástin sloho-vědy čili stylistiky* (Praha: F. Řivnáč)

JUNGSMANN, Josef

1820 *Slovesnost aneb Sbírka příkladů s krátkým pojednáním o slohu* (Praha: J. Fetterlová)

LITERATURA

HAUSENBLAS, Karel

1975 „Otázky stylu v Jugmannově Slovesnosti“, *Acta Universitatis Carolinae – Slavica Pragensia* XVII, Philologica 3–4 1974. Praha 1975, s. 81–87

PEŠKOVÁ, Jaroslava

1975 „Jugmannovo působení ve světle filozofické reflexe“, *Acta Universitatis Carolinae – Slavica Pragensia* XVII, Philologica 3–4 1974. Praha 1975, s. 201–206

11 Zcela stranou zde zůstaly výklady o stylistice co do mluvozpytu (o hláskách, slovech, větách, souvětích, částech řeči, dějinách významů slov, slovnících).

12 A v čem je podstatný pro českou vědu vůbec. Hanuš pozici slohovědy reflektuje i v tomto ohledu: *Právě jen vědou osvobozuje se člověk tou měrou od otrocké těch a podobných pravidel nutnosti, že se seznává co pravidelnost svou, že se tudíž co do slohu svého dozvídá, že veden bývá vlastními svými zákony, a ničím cizím.* (*Nástin*, s. 29–30)